

עליית יהודי בוכארה לארץ-ישראל והתיישבותם בה עד מלחמת-העולם הראשונה

גיורא פוזיילוב

להורי היקרים

עולים בוודים מבוכארה הגיעו לארץ-ישראל כבר בשנות ה-30 למאה ה-19, אך העלייה הגדולה יותר שלהם החלה בשנת תרל"א (1871) וגברה בשנת תרמ"ב (1882). עם העולים נמנו אישים דגולים ותלמידי-חכמים שהתיישבו בירושלים. מאמר זה סוקר בקצרה את גלי העלייה מבוכארה, את הגורמים לעלייה ואת נתיביה, את התיישבותם של העולים בירושלים והקמת שכונת 'רחובות', את קשריהם עם שאר העדות בארץ, ובמיוחד עם העדה הספרדית, ואת קשריהם עם אחיהם בבוכארה — כל אלה, עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה.

א. גלי העלייה מבוכארה עד שנת תרע"ד

עד פרוץ מלחמת-העולם הראשונה עלו יהודים מבוכארה לארץ-ישראל בשיעור ניכר¹ אפשר לציין שלושה שלבים, או שלוש תקופות, בעלייה זו: (1) מעלייתם של הראשונים בשנות ה-30 למאה ה-19 עד שנת 1868, כאשר אסיה המרכזית נכבשה בידי הרוסים. בתקופה זו עלו מעטים, בעיקר יחידים, עשירים, שביקשו לקיים את מצוות העלייה לרגל למקומות הקדושים ולהשתטח על קברי קדושים בארץ-ישראל. עולים אלה, אשר רובם המוחלט לא השתקעו בארץ אלא שבו לארץ-מוצאם, היו לרוב מראשי הקהילות בבוכארה ויכלו לעמוד בהוצאות הגדולות, שהיו כרוכות במסע הארוך והמייגע לארץ-ישראל. הדרכים היו בחזקת סכנה. לא כל מי שיצא מבוכארה לארץ בתקופה זו הגיע למחוז חפצו.²

מאמר זה יסודו בעבודת-גמר בנושא זה לקבלת תואר מוסמך, בהדרכת פרופ' מ' אליאב, המחלקה לתולדות-ישראל, אוניברסיטת בר-אילן.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

1 ראה: יערי, ספרי, עמ' 388-389. מאמרו זה של יערי הוא מרכזי בנושא זה, וכן הביבליוגרפיה המפורטת בו. ראה גם: בן-יעקב, עמ' 108-105; בן-צבי, עמ' 178; קשאני, עמ' 26.

2 ראה: יערי, ספרי, עמ' 295, וכן עמ' 389; חפץ, בהקדמה.

(2) העלייה בשנות תרכ"ח-תרנ"א (1868-1891). לאחר כיבוש אסיה המרכזית בידי הרוסים גברה העלייה מבוכארה, עלו יותר משפחות וחלק גדול מן העולים השתקעו בארץ. הם התיישבו בדרך-כלל בתוככי העיר העתיקה בירושלים, וחלק מהם אף השתתפו בבניית השכונות שמחוץ לחומות. גל זה של עלייה כבר הקיף מאות עולים. בשנים הראשונות לאחר הכיבוש הרוסי עלו רק משפחות בודדות ואילו ערב הקמת השכונה 'רחובות', היא שכונת הבוכארים (בשנת תרנ"א), הגיעו שיירות גדולות יחסית של עולים שמנו עשרות רבות, בתוכן שיירה גדולה שמנתה כ-200 עולים. ערב הקמת שכונת 'רחובות' מנו יהודי בוכארה בירושלים כ-500 נפש.³

(3) גל העלייה השלישי בשנות תרנ"א-תרע"ד (1891-1914) החל לאחר הקמת השכונה 'רחובות', כאשר הדרך לארץ-ישראל היתה הרבה יותר נוחה, עקב סלילת מסילות-ברזל באזורים הנידחים המובילים למרכז רוסייה. תקופה זו, ניתן לחלקה לשתיים:

האחת — שנות תרנ"א-תרס"א (1891-1901), השנים הראשונות לבניית 'רחובות', שבהן גדל אך כמעט מספר יהודי בוכארה בירושלים, מ-500 נפש ערב הקמת השכונה ל-530 בקירוב בשנת תרס"א.⁴ בין ירושלים לבוכארה היתה תנועה ערה ביותר: ילדים נשלחו ללמוד בירושלים, קבוצות ביקרו בארץ וחזרו, עשירים באו לבנות את בתיהם ב'רחובות' ולאחר שהות קצרה שבו לערי מוצאם ולמסחרם. נראה כי בשנים אלו היהודים בבוכארה בדקו את שהוצע להם על-ידי אחיהם החלוצים בנוי 'רחובות',⁵ אולם לא מיהרו לעלות ולהתיישב דרך קבע בארץ-ישראל.

תקופת-המשנה השנייה של גל העלייה השלישי חלה בשנות תרס"ב-תרע"ג (1902-1913), שבהן קיבלה 'רחובות' את צביונה כשכונת הפאר של ירושלים. בפרוס המאה ה-20 כבר היתה זו שכונה גדולה ומבוססת דיה עם המוסדות המיוחדים לה. ואכן יופיה של השכונה משך את עשירי בוכארה והם עלו לירושלים ובנו ב'רחובות', וגם בשכונות אחרות, בתים מפוארים.⁶ בשלהי התקופה הנדונה, בשנת תרע"ג, מנו יהודי בוכארה בשכונתם 917 נפש בקירוב, גידול של 73%, בהשוואה למספרם בשנת תרס"א. על תרומת יהודי בוכארה לעלייה לארץ-ישראל, אומר מיכאל זנד, כי עד

3 ראה: פריימאן, עמ' 12; בן-אריה, עמ' 407; אשרוב, עמ' 44.

4 ראה: פריימאן, עמ' 12; בן-אריה, עמ' 407.

5 ראה: בן-יעקב, עמ' 106-107, בעיקר המכתב מאת יהודי בוכארה בירושלים, שבו הם מתמרמרים על אחיהם בבוכארה, על כי נטשו את חלוצי עדתם בירושלים ואינם מוקירים את פועלם החלוצי.

6 בתקופה זו נבנו מרבית הבניינים הכולטים כפארם בשכונת 'רחובות': 'הארמון' של משפחת יהודיף; בית דוידוף, שלימים יתפרסם כמשכן הגמנסיה העברית; בית משהיוף, הבית הגדול בשכונה, כ-5 דונם שטחו; בית הזקנים והזקנות לבני עדת הבוכארים; השוק הבוכארי הצמוד לחצר ההקדש ועוד. מחוץ לשכונה, על דרך יפו, נבנה באותו פרק-זמן ביתו של משיח ברוכף, ובשנת תרע"א נכנתה שכונת בתי סעידוף — ראה: השקפה, ב' באייר תרס"ב, כ"ח תשרי תרס"ה, ד' אייר תרס"ה, כ"ז כסלו תרס"ז; לונץ, לוח תרפ"ו, עמ' 223; לוח תר"ע, עמ' 167; האור, ו' ניסן תר"ע; גאליס; גרייבסקי, ספר, עמ' 33.

מלחמת-העולם הראשונה עלו מבוכארה לארץ-ישראל כ-1500 נפש, שהם 9.4% מכלל יהודי בוכארה. שיעור כזה של עולים, אין דומה לו בתקופה זו בתפוצה יהודית אחרת כלשהי בעולם. באותו פרק זמן (1882-1914) עלו כ-30 אלף יהודים מרוסיה, כלומר היהודים מבוכארה היוו כ-5% מכלל העולים מרוסיה לארץ. האוכלוסיה היהודית בירושלים מנתה בשנת תרע"ג (1913) כ-45,000 תושבים. יהודי בוכארה היוו אפוא 3.3% מיהודי ירושלים, או 1.8% מכלל יהודי ארץ-ישראל.⁷

ב. הסיבות לעלייה מבוכארה בשנות תרכ"ח-תרע"ד

הסיבות להתגברות העלייה מבוכארה לארץ בשנות תרכ"ח-תרע"ד הן: (1) עם כיבוש האזור בידי הצבא הרוסי בשנת 1868, חל שיפור במצב הביטחון בדרכים וכן נסללו דרכים חדשות, שקישרו את האזור עם ערי רוסיה האירופית. שינויים אלה גרמו שהמסע מבוכארה לארץ-ישראל היה קצר יותר ובטוח יותר.⁸ (2) עקב הכיבוש הרוסי, חל שיפור במצבם הכלכלי של יהודי בוכארה, אף שעוד קודם לכן החלו יהודים לצאת מבוכארה ולהתיישב בערים ועיירות שבאסיה המרכזית ואף לסחור עם רוסיה האירופית. המסע הארוך והמייגע לארץ-ישראל היה כרוך בהוצאת כספים מרובים, לכן בתחילה רק מספר מצומצם של עשירים יכלו לעלות לירושלים, ולו לביקור קצר.⁹

(3) עקב ההתפתחות הכלכלית של יהודי בוכארה ומסחרם עם ערי רוסיה האירופית, הם באו בקשרים עם יהודי רוסיה, וכאמצעות סוחרים אלה חדרו לבוכארה הדיה של תנועת 'חיבת-ציון'. הידיעות על העלייה הגוברת של יהודים מתפוצות אחרות, ובמיוחד מרוסיה, הוסיפו על רצונם של יהודי בוכארה לעלות לארץ. אפשר שהם גם ראו ממד משיחי בכך, שיהודים מרחבי העולם עולים לארץ-ישראל במספרים ניכרים יחסית, בעת ובעונה אחת.¹⁰

(4) עקב השיפור במצב הביטחון בדרכים, הגיעו רבנים וشد"רים רבים מארץ-ישראל לבוכארה. שליחים אלה היתה להם השפעה רוחנית ודתית על יהודי בוכארה, והם חיזקו בקירבם את אהבת ארץ-ישראל, מודעות לחשיבות הישוב היהודי בה ולעזרה למוסדות דת וחסד שבה. פעילותם של שד"רים אלה עודדה את העלייה מבוכארה.

7 נתונים על יהודי בוכארה בארץ בתקופה זו — ראה: פריימאן, עמ' 12; בן-אריה, עמ' 407; זנד, עמ' 183; הראל, עמ' 154 (המתבסס על נתונים של י' סמילנסקי).

8 ראה: יערי, ספרי, עמ' 294, 297; פנחס, עמ' 31-32.

9 ראה: טג'ר, עמ' 30-32; הראל, עמ' 97-98; פנחס, עמ' 19. יש לציין, כי יהודי בוכארה שהתיישבו בארץ-ישראל בדרך-כלל נעצרה התקדמותם הכלכלית — ראה: בן-יעקב, עמ' 106-107.

10 ראה: יערי, עמ' 297. הציננות המדינית של הרצל לא היוותה גורם בשלב הראשוני של העלייה מבוכארה, אלא גורם מזורז ומעודד רק בראשית המאה ה-20, כאשר הבנייה בשכונה היתה בעיצומה. על ההבט הכלכלי — ראה: פלוסוף, עמ' 18. על שד"רים בכלל לבוכארה — ראה: יערי, שלוחי (לפי המפתח).

השד"ר הראשון שהגיע לבוכארה, לאחר הפסקה ארוכה שבה לא הגיעו אליהם שד"רים, הוא ר' רפאל אוחנא, שליח טבריה, שבא אליהם בשנת תרמ"א (1881) ויסד בקהילותיהם את קופת רמבה"ן.¹¹ שליח חשוב אחר, שהגיע בשנת תרמ"ב, הוא ר' יעקב מאיר, השד"ר הראשון מירושלים לבוכארה. יהודי בוכארה העריצו שד"ר זה מאוד, והוא אף סייע להם רבות בהקמת שכונתם בירושלים.¹² משנת תר"ן ואילך הגיעו לבוכארה דרך קבע שלוחי כוללות ירושלים, צפת וטבריה וכולם הצליחו בשליחותם.

אל בוכארה הגיעו בתקופה זו ארבעה סוגי שליחים מארץ-ישראל:

- (א) שד"רי הכוללות, שיצאו לאסוף כספים למען שולחיהם בישוב הישן, ותוך כדי כך עסקו בפעילות רוחנית בקרב יהודי בוכארה.
- (ב) שליחים מטעם יהודי בוכארה בארץ, שנשלחו אל אחיהם בארץ-מוצאם, בעיקר לאיסוף כספים לשכונת 'רחובות' בירושלים.
- (ג) שליחים מטעם מוסדות ציבוריים שונים בארץ, כמו: בית-חולים משגב לדך, הגמנסיה העברית ביפו¹³ ועוד.

(ד) מורים ורבנים שהגיעו לבוכארה בשלהי המאה ה-19 ובתחילת המאה ה-20, אם בהזמנת הקהילות או העשירים שבה ואם ביוזמת עצמם.¹⁴

מספרם של השליחים השונים מארץ-ישראל לבוכארה בתקופה זו נאמד בכמה עשרות. על-פי פנקסי ועד עדת הספרדים בירושלים מתברר, כי בשנות תרמ"ב-תרע"ג נשלחו מטעם עדה זו לערי בוכארה כעשרה שד"רים. בוכארה היתה אפוא אחד היעדים שאליהם נשלח המספר הגבוה ביותר של שד"רים מטעם כוללות הספרדים בירושלים בתקופה הנדונה.¹⁵ השלוחים המרוכזים לסוגיהם בבוכארה, שהביאו אליה את בשורת ארץ-ישראל החיה, העמיקו והשרישו את אהבת ארץ-ישראל ותורת-

11 קופה זו היוותה סלע מחלוקת כעשרים שנה, מאוחר יותר, כאשר השד"ר מירושלים, ר' יוחנן הכהן, ניסה לאחד את הקופות. יהודי בוכארה חיבבו מאוד את הרב אוחנא, ודאגו להדפסת כל ספריו — ראה: יערי, ספרי, עמ' 288; אוחנא.

12 יהודי בוכארה כה כיבדוהו עד שקראו על שמו את כל הילדים שנולדו בבוכארה בימי שהותו בה — ראה: אידלזון, עמ' 324. הרב יעקב מאיר כיהן מאוחר יותר כראשון-לציון בארץ-ישראל.

13 הראל (עמ' 142) מציין, כי ד"ר ב"צ מוסיזנון מהגמנסיה ביפו יצא בשנת תרס"ט לתאשכנת לארגן מגבית בקרב יהודי בוכארה לבניין גמנסיה הרצליה בתל-אביב, ומר חזקיה יששכרוף סייע בידו.

14 שליחים כגון אלה היו: הרב ד"ר טג'ר, שהוזמן לשמש כרב לתלמידים על-ידי משפחת חזקיה יששכרוף, אחר-כך שימש כרבה הראשי של תורכיסתאן; הרב יהושע שושן, שלימד את ר' שלמה מוסאיוב וחבריו עוד קודם עלייתם לא"י בשנת תרמ"ט, ועוד אחרים — ראה: אשורוב, עמ' 40-39.

15 ראה: גאון, יהודי, עמ' 287-289. ועד הספרדים בירושלים שלח שד"רים בעיקר: לבוכארה, צפון-אפריקה, תורכיה, מצרים, הודו וערכיסתאן. מספר השד"רים בתקופה זו לכל תפוצה נע בין 7 ל-10. המקומות המועדפים היו: בוכארה וצפון-אפריקה. (סיכום על-פי מקורות חדשים מראה, כי בשנות תרמ"א-תרע"ד כלבד ביקרו בבוכארה 66 שלוחים מארץ-ישראל — ראה: מאמרו של אכרם רבין בחוברת זו — המערכת.)

ישראל בקירבם. אולם על אף חשיבותם של הגורמים שצינו להגברת העלייה מבוכארה, זו לא היתה מגיעה לממדיה הניכרים לולא זיקתם הדתית-לאומית של יהודי בוכארה לארץ-ישראל ואמונתם התמימה בתורת-ישראל ובשיבה לציון.

ג. נתיבי העלייה ממרכז-אסיה

נתיבי העלייה בתקופת דיונו ממרכז אסיה לארץ-ישראל היו שונים, בעיקר בגלל סכנת הדרכים ובגלל חוסר אמצעי תחבורה ודרכים נאותות. לכן לא אחת מצאו עולים, שד"רים ונוסעים אחרים את מותם בדרכים אלו.

העולים מבוכארה נסעו לארץ-ישראל בעיקר בארבעה נתיבים:

(1) הנתיב הדרומי — מאסיה המרכזית, דרך משהד, טהראן, להודו — או מאסיה המרכזית דרך אפגאניסתאן להודו — וממנה דרך הים לעדן, או למצרים, ומשם לארץ-ישראל.

(2) הנתיב המערבי — מבוכארה למשהד, טהראן, בגדאד, דמשק, ראש-פינה לירושלים. במסלול זה נסעו עולי-הרגל שפגש ר' דוד דבית הלל בתקפ"ז (1827) וכן רוב העולים מבוכארה לארץ-ישראל בשנות ה-30 של המאה ה-20.

(3) הנתיב הצפון-מרכזי — מבוכארה, עשקאבד, קיזיל ארווט, קראסנובורדסק, ומשם לחוף המזרחי של הים הכספי, באכו, אזרבאיג'אן, חוף הים השחור, ומשם בספינה דרך קושטא, איזמיר, בירות ליפו. במסלול זה, שהשימוש בו החל לאחר הכיבוש הרוסי של אסיה המרכזית והשיפור בדרכי התחבורה, עלו ראשוני העולים בקבוצות מבוכארה.

(4) הנתיב הצפוני, שבו השתמשו בעיקר בשלהי המאה ה-19, תוך ניצול תואי מסילת-הברזל — מבוכארה למרכז רוסיה, צפונה מהים הכספי, משם ברכבת לאודסה וממנה בספינה דרך קושטא ליפו.¹⁶

ד. בניית שכונת 'רחובות'

העולים מבוכארה שהגיעו עד שנת תרנ"א (1891) התיישבו בדרך-כלל בירושלים העתיקה, אך אחדים מהם רצו לשפר את תנאי הדיור הקשים ששררו ברובע היהודי וחיפשו שטחים נרחבים יותר למגורים, כפי שהורגלו להם בבוכארה. הם גם הושפעו

16 על עולים בנתיב הדרומי — ראה: יערי, ספרי, עמ' 288; ספיר, דף צז. בנתיב המערבי — עדותה בע"פ של סבתי, גבי שרה פוזיילוף. היא עצמה אמנם עלתה בשנות ה-30 למאה ה-20 אבל היא סיפרה על מסלולי עולים שקדמו לה. הנתיב הצפון-מערבי — ראה: פלוסוף, עמ' 23-24; יהושע, עמ' 19, וכן שם בהערה. במסלול זה נסעה הקבוצה הגדולה שעלתה בשנת תרמ"ט, הדרך ארכה בין שלושה לשישה חודשים. הנתיב הצפוני — עלה בו סבי הגדול, ר' רפאל פוזיילוף, בשנת תרפ"ד, והוא סיפר על עליות של קודמיו.

כנראה מהמגמה לצאת מן החומות, שרווחה כימים ההם. ר' ברוך ג'יהן, שעלה בשנת תרמ"א, ובניו שעלו אחריו קנו אדמה בשכונת נחלת-שבעה ובנו עליה בתים ובית-כנסת, הקיים עד היום. גם ר' אברהם קנדינוף קנה קרקע באותה סביבה ובנה עליה בית-כנסת.¹⁷

בשנת תרמ"ט הגיעה שיירת העולים הגדולה הראשונה מבוכארה, שמנתה כ-200 נפש, בהם רבנים ורבים מראשי העדה, ועשתה רושם רב בהגיעה לירושלים. העולים התכוונו להתיישב בתוך ירושלים העתיקה, אולם מספרם הרב רק החמיר את מצב הדיור במקום.

על יציאת היהודים הבוכארים מתוך העיר העתיקה והקמת שכונת הבוכארים 'רחובות', ישנן מספר גרסאות. לפי גרסה אחת, יוזמה זו נתעוררה עוד בכוכארה על-ידי מספר יהודים עשירים שהתכוונו לעלות לירושלים, אך רצו להתיישב במרחבים שמחוץ לחומות ולהקים לעצמם מרכז רוחני בארץ-ישראל.¹⁸ לפי גרסה שנייה, יהודי בוכארה שעלו בשיירה הגדולה בשנת תרמ"ט ביקשו לרכוש בית בתוך הרובע היהודי. הראשון-לציון הרב י"ש אלישר לא היה מרוצה מכך, שיהודים רבים נוספים יתיישבו ברובע היהודי הצפוף והעלה את הרעיון להקים שכונה מחוץ לעיר העתיקה. העולים קיבלו את ההצעה, ואילו הטיפול בקניית הקרקע עבר לידי סגנו של הראשון-לציון, הרב יעקב מאיר, שהיה מקורב ליהודי בוכארה והוא שסייע להם רבות בהקמת השכונה וביסוסה.¹⁹

העולים החליטו להתאגד לעדה מיוחדת ולהקים מוסדות דת וחסד משלהם, ובאלול תרמ"ט נוסדה עדת הבוכארים בירושלים, בשם 'חברת חובבי ציון מִקְ"ק בוכארה וסביבותיה'. בג' בסיוון תר"ן התאספו בני העדה לכונן ועד בנייה, שמטרתו: 'ליסד בתים בעיה"ק ירושלים תובכ"א ולבנין בית הכנסת ובתי המדרשים ובתי החסד הצריכים לקהל ולצבור', כתודש טבת תרנ"א החלו בבניין השכונה, שקראו לה 'רחובות', על-פי הפסוק 'ויחפר באר אחרת ולא רבו עליה ויקרא שמה רחבות ויאמר כי עתה הרחיב ה' לנו ופרינו בארץ'.²⁰

בשנת תרנ"ז היו בשכונה 179 בתים, 3 בתי-כנסת, תלמוד-תורה וישיבה. מספר

17 ראה: ראל, עמ' 150-159; טג'ר, עמ' 77-78. השכונה של אברהם קנדינוף השתרעה מבית-החולים 'ביקור-חולים' עד רח' הלני המלכה, ליד מגרש הרוסים.

18 ראה: בן-אריה, עמ' 248-249; בן-צבי, עמ' 178.

19 ראה: יערי, ספרי, עמ' 290; אשורוב, עמ' 44-45. לדעתי, הגירסה השנייה סבירה יותר. שכן, באותה תקופה היה ליהודי בוכארה מושג ערטילאי על ירושלים, וקשה לשער שידעו את מצב הדיור בה. גם אם הם ביקשו להקים לעצמם מרכז רוחני, ספק אם התכוונו לייסד שכונה מיוחדת, שהרי הקבוצה הנ"ל ביקשה תחילה לרכוש בית כתוככי העיר העתיקה, לאחר שבדקה אפשרויות אחרות כשאר ערי הקודש: חברון, טבריה וצפת.

20 בראשית כו:כב (פרשת תולדות). על ייסוד השכונה — ראה: יערי, ספרי, עמ' 378; בן-אריה, עמ' 249; בן-יעקב; ספר תקנות; פריימאן, עמ' 12; גרייבסקי, ספר, עמ' 34; פירסט, עמ' 87; לונץ, לוח תרנ"ב, עמ' 224; לוח תרנ"ו, עמ' 59-71, 131; פנקס; קרויאנקר, עמ' 289-299.

העולים מבוכארה גדל בהתמדה, וכך נבנתה השכונה: 'לפי תוכניתו של הרב יעקב מאיר ולפי תנאיו, שכונה לתפארת ירושלים, כך שעשירי בוכארה גרו בה בהרחבה, והמושלים והקונסולים היו מבקרים אצלם תמיד'.²¹ יהודי אסיה המרכזית הנידחים נעשו לחלוצי הבנייה האירופית בירושלים. שכונת 'רחובות' שימשה באותו זמן מופת לשכונה מתוכננת ומודרנית מחד גיסא, ולשכונה עדתית מאידך גיסא. שגשוגה והרחבתה של השכונה ארכו כ-25 שנים, ולא לשוא אמר ג'מל פחה על שכונה זו: 'יופי ועשירות בה כבוד ותפארת' ולקח לו בניינים אחדים בתוכה ל'שירותו ולשרי הצבא'.²²

גם בתקופת הפריחה של העדה הבוכארית בירושלים לא הצטמצמה פעילותם של עשיריה רק בשכונתם, והם הקימו כמה מהבניינים המרשימים במרכז ירושלים, בהם: בית-היתומים הספרדי, בית משיח ברוכוף, בתי סעידוף, בית קנדינוף ובניינים אחרים, רובם על דרך יפו.²³ לונץ מציין, כי גם שכונת כרם שלמה נבנתה על-ידי הבוכארים, ואילו פירסט מוסיף, שזו היתה השכונה של הבוכארים הראשונים שעלו ארצה.²⁴ גם בשכונת זכרון משה נרכשו בתים על-ידי עשירי הבוכארים בשנת תרע"ג.²⁵ מעניין לציין, כי דווקא בפרק-זמן זה, כאשר המצב הכלכלי היה קשה, לאחר משבר כלכלי ונטישת יהודים רבים את ירושלים, יצאו בוכארים משכונתם. באיר תרע"א נמסר, כי בגלל ההגירה נותרו בשכונת הבוכארים כמאה דירות ריקות.²⁶

ה. חיי הקהילה של יהודי בוכארה בירושלים

1. ועד השכונה

'רחובות הבוכארים' היתה שכונה עדתית סגורה. עד ימיה ההרס במלחמת-העולם הראשונה נוהלו חיי הקהילה, הרוחניים והחומריים, על-ידי ועד השכונה. לועד היה משקל רב בקרב התושבים, וכל הפעולות נעשו על פיו. בתחומי הבנייה, פיתוח תשתית השכונה, איסוף כספים, קשרים עם עדות אחרות, ובפרט עם העדה הספרדית ורבניה, וכן הקשרים עם אחיהם בערי בוכארה. נוסף לתמיכה שקיבל הועד בדרך-

21 ראה: גרייבסקי, ספר, עמ' 34.

22 ראה: גרייבסקי, ספר, עמ' 33.

23 בית משיח ברוכוף נמצא ברח' יפו מס' 64 — ראה גם: בן-אריה, עמ' 421. שכונת בתי סעידוף נבנתה בתרע"א (1911) — ראה: 'האור', כ"א חשוון תרע"א. יעקב מושיוף קנה בשכונת אחווה בתרס"ז (1907) כ-12,000 אמה — ראה: גרייבסקי, ספר, עמ' 35.

24 ראה: לונץ, לוח תרנ"ב, עמ' 224; פירסט, עמ' 87.

25 ראה: האור, ה' אייר תרע"ג, הכותב על כך: 'כימים האחרונים באו לעירנו בוכארים עשירים ומעניין הדבר מאד כי הבוכארים החלו להתפור על פני כל ירושלים ואין הם מסתפקים "בבוכריה" שלהם, כן קנו שני בוכארים עשירים שלושה מהבתים היותר יפים של "זכרון משה", ועוד שלושה בתים עומדים להימכר "על-ידי זה שונה בנין זכרון משה במאד".'

26 ראה: האור, ה' אייר תרע"א.

כלל מבני השכונה, הוא נהנה מתמיכה של ועד העדה הספרדית ורבניה, גורם שהוסיף לו יוקרה והשפעה על בני העדה עצמם. הועד נבחר בימיה הראשונים של 'רחובות' על-ידי קבוצה מצומצמת של בעלי בתים ממקימי השכונה, וחבריו המשיכו בתפקידם מכוח סמכות זו ומכוח פעילותם בדרך-כלל עד יום מותם. חברי הועד היו נתונים לביקורת מצד אספת השכונה, ואילו מזכיר הועד היה נתון לביקורת הועד מדי שלושה חודשים.

בשנת תר"ס נערכו בקהילה הבוכארית בירושלים בחירות, שהיו אישיות ותשאיות, וזכות הבחירה ניתנה לכלל בעלי הבתים בשכונה. בבחירות אלו נבחרו שבעה אנשים לניהול ענייני העדה.²⁷

2. ההווי בשכונה

יהודי בוכארה בירושלים ניהלו בשכונתם חיי קהילה תוססים. צורת חיים זו של חצרות משותפות וחיי קהילה מפותחים, שהיו מקובלים עליהם עוד בארץ מולדתם, יצרה הווי חיים מיוחד ועשיר באירועים. ניתן לאמר כי כל אדם בשכונה חי את חיי זולתו, אם בעת שמחה או בזמן אבל ויגון. חיי חברה אלה גם היו למעמסה על תושבי השכונה. כך, לדוגמה, כמסיבת נישואין או אירוסין היה נהוג להזמין אנשים רבים, ורבים אחרים הגיעו ללא הזמנה, ואוי לו לבעל שמחה שלא הזמין את כולם, או לא קיבלם בסבר פנים יפות, בכך היה מסכן את מעמדו החברתי בקהילה. מצב זה הטיל עול כלכלי כבד על בעל האירוע, שהיה חייב להאכיל עשרות רבות של מוזמנים ומוזמנים. הנהגת הקהילה עמדה על הגורמים החברתיים השלייים שבמנהגים אלו ופירסמה קובץ תקנות, באייר תרע"א, שממנו אנו למדים על ההווי החברתי הגרוש של בני העדה. בתקנות אלו נקבעו הכללים הבאים:

(א) סעודות רשות, סעודות בשבתות ובימים טובים, בחופה, בכרית-מילה וכשמחות שונות — יש לצמצמן במידת האפשר ולא להופכן לסעודות ראוה. אין לשלוח לבעל השמחה מתנות כסף או שווה כסף. (ב) אין לשלוח מתנות מלבוש. (ג) למסיכות יש להזמין את הקרובים בלבד, ואין רשות לאיש לבוא לבית חברו ללא הזמנה. (ד) נקבע שכר עבודה קבוע לכל בעל תפקיד, למבשלות, למזמרות, למקשטות וכיו"ב. השכר נקבע על-פי דירוג בעל האירוע. דהיינו עשיר, בינוני ועני — כל אחד משלם סכום אחר. על התקנות חתמו בעלי הבתים החשובים בשכונה וכן שני נכבדים נוספים מבני העדה שהתגוררו בנחלת שבעה.²⁸

27 ראה: אבסל"א, דף מס' 21571: 'מבקשים אנו מיחידי בני עדתנו לידי בוכארה ואגפיה יע"א כי הסכמנו לעשות קולות עפ"י דעות הנעלמות לבחור שבעה אנשים יראי ה' וכו'.

28 ראה: תקנות. ספר התקנות הראשון יצא בתרס"ד, אולם התקנות היו מחמירות ולא התקבלו. על-כן יצאה חוברת תקנות נוספת בתרע"א, כאשר כבר היתה מצוקה כלכלית בשכונה. תקנות אלה דומות לתקנות של הקהילות הגדולות בגרמניה ובאיטליה בימי הביניים. על התקנות הנוספות חתמו גם אנשי נחלת שבעה: יוסף מוסאיוף ומשיח ברוכף.

3. הסיוע ההדדי בתוך השכונה

לאחר שנת תר"ע, עקב המשבר הכלכלי שבמהלכו עזבו צעירים רבים את השכונה, נשארו בה בעיקר זקנים, עניים וחולים. בתים רבים בשכונה נותרו ריקים מדיירים. נוכח המצב הקשה בשכונה, יסדו תושביה בכ"ח אייר תרע"א את חברת 'משכיל אל דל'²⁹, ששמה לה למטרה לטפל בחולים עניים מבני העדה. החברה הציבה לה למטרה: (א) להביא לחולה במהירות האפשרית רופא. החולה ישלם לרופא בהתאם ליכולתו, והנותר ישולם על-ידי החברה. (ב) לפקח על החולה, ללון בביתו במידת הצורך ולדאוג לכל צרכיו, לרבות תרופות. חולה שמצבו חמור יש להעבירו לבית-החולים 'משגב לדך'. (ג) החברים מחויבים ללוות את הנפטר עד בית-העלמין ולדאוג שיטפלו בו לפי כבודו.

תקנות החברה, כ-20 במספר, מקנות תמונה על האירגון והנהלים שלה. החברה היתה בנויה במתכונת של ביטוח רפואי. כל חבר שילם שכר חודשי או שנתי, וקיבל בעת מחלה תרופות לו ולבני ביתו במחצית מחירן. חולים עניים קיבלו טיפול חינם. לחברה היו קשרים עם רוקחים, רופאים וכוחות-עזר המטפלים בחולים.

4. החינוך ותלמוד-התורה בשכונה

עם קבוצות העולים מבוכארה הגיעו גם ילדים, בעיקר ילדי עשירים, שנשלחו ללמוד תורה בירושלים.³⁰ בתחילה הם למדו בבית-המדרש לעדת המערכים, אולם כיוון שהיו להם קשיי שפה עברו ללמוד בת"ת של רוטשילד, ואחר-כך לת"ת 'תפארת ירושלים'.³¹ עם יסוד החברה 'חובבי ציון' בבוכארה וסביבותיה, ראו הבוכארים כדבר ראשון במעלה לפתוח תלמוד-תורה לילדיהם, והוא נבנה עם בתי השכונה. ניהולו האדמיניסטרטיבי של המוסד היה למופת. בראשו עמד נשיא ומתחתיו משגיחים על המורים. המוסד בכללותו עמד תחת פיקוחו של ועד השכונה. העדות הראשונה על הת"ת הבוכארי היא מאת א"ש הירשברג, שביקר בארץ-ישראל בשנות תרנ"ט-תר"ס, והוא מספר:

גם בקרתי את בית התלמוד תורה שלהם ובחנתי את התלמידים משתי מחלקות בנתיבי הקודש ובדקדוק [...] ומצאתים בקיאים בלימודיהם מאד [...] אך ביחוד נפלאתי על כי כל הלימודים נלמדים בבית ת"ת זה עברית בעברית, ושיטת הלמוד הזאת יצאה אצלם לא על פי התעוררות חיצונית של לאומיים וציוניים, תנועות רחוקות מאד מהבוכארים.³²

29 על-פי הפסק 'אשרי משכיל אל דל' (תהלים מא:ב). ואין דל אלא חולה — ראה: אמב"צ, ויק 84.

30 ראה: פלוסוף, עמ' 23.

31 ראה: גאון, ארכיון, תיק מס' II60.

32 ראה: הירשברג, עמ' 430; ראה גם: קאשטיל.

בתלמוד-התורה של הבוכארים, בעת ניהולו של ר"י קאשטיל, למדו כ-125 תלמידים. שכר הלימוד במוסד היה מדורג. בני עשירים שילמו שכר-לימוד מלא, ובני עניים, בהם גם מעדות אחרות, היו פטורים מתשלום. הלימודים התקיימו בכל ימות השבוע, לרבות יום שבת. תוכנית הלימודים כללה לימודי-קודש ברמות שונות, וכן דקדוק הלשון העברית, תולדות ישראל וחשבון. הושם דגש על הופעת התלמידים, נקיזם והתנהגותם בתוככי המוסד ומחוץ לו.³³

בית תלמוד-התורה, וכן יותר ממאה תלמידים בו, נתמך על-ידי נדיבים יהודים בבוכארה. ההכנסה הכללית של המוסד בשנות תרנ"ט-תרס"ג הסתכמה בכ-5300 רובל, שהיו סכום גדול באותן שנים. תמיכה זו מעידה על החשיבות הרבה שייחסו יהודי בוכארה בירושלים ובאסיה המרכזית למוסד זה, שנועד להכשיר לקהילתייהם בארץ ובחו"ל דור של תלמידי-חכמים להוראה, לשחיטה ולשאר תפקידים של משמשים בקודש.³⁴

ו. הדפסת ספרים

העולים הראשונים מבוכארה, שראו את שפע הספרים בארץ-ישראל ואת קלות ההדפסה, עדה עדה וספרייה עדה עדה ומנהגיה, התעורר בהם הרצון לתרגם מספרי התנ"ך ושאר ספרים לדיאלקט הפרסי שבפיהם. מטרתם העיקרית היתה להנות בתרגומים אלה את אחיהם היושבים בבוכארה. כמו-כן התעוררו יהודי בוכארה להדפיס את הספרים העתיקים של משורריהם בלשונם, שהיו שמורים עד אז בכתבי-יד. הספר הראשון שהדפיסו בתחום זה הוא השיר 'שבעה אחים' בפרסית-יהודית מאת יוסף בן יצחק (תרמ"ד). בסך-הכל הדפיסו יהודי בוכארה בירושלים בשנים אלו כ-125 ספרים.³⁵ לאחר שהתיישבו בירושלים החלו הבוכארים להדפיס את ספריהם ביתר שאת. האישיות המרכזית בפעולה הזאת הוא ר' שמעון חכם (תר"ג, 1843, בוכארה — י' שבט תר"ע, 1910, ירושלים). את ספריו הוא הדפיס בירושלים על חשבוננו, או על חשבון נדיבים מבני עדתו, כדי לזכות בהם את היהודים בבוכארה.³⁶ עולים אחרים גם הם עשו כמוהו. בשנת תרס"ח תירגם ר' שמעון חכם את 'אהבת ציון'

33 ראה: קאשטיל, עמ' 4-7. באותו זמן (קאשטיל מתייחס לשנות תר"ס-תרס"ה) מנו הבוכארים בירושלים כ-500-600 נפש, ר-125 תלמידים למדו בת"ת. זהו שיעור גבוה יחסית של תלמידים, אף שרבים מהתלמידים היו מעדות אחרות.

34 ראה: חשבון, עמ' 66. על הקשרים בין העדה בירושלים לאחיהם בבוכארה — ראה: אבסל"א, דף מס' L1567. ידוע כי מורים ורבנים רבים הובאו מארץ-ישראל לשמש בתפקידי הוראה ורכנות בבוכארה (ראה לעיל, הערה מס' 14), כיוון שהחינוך היהודי בבוכארה לא הוציא די תלמידים בקיאים בהוראה, מאחר שרובם עסקו במסחר, ואילו לימוד תורה היה נחלתם של בני עניים.

35 מאמר מרכזי בנושא זה — ראה: יערי, ספרי. יצוין, כי רבים מן הספרים האלו הם יקרי מציאות כיום, כיוון שלעיתים נשלחה כל המהדורה לבוכארה מיד לאחר ההדפסה והספרים לא נתפסו בעולם.

36 כמעט בכל הספרים שהדפיס כתב: 'כדי לזכות את בני עמי יושבי בוכארה ואגפיה' — ראה:

לאברהם מאפו, ואת התפעלותו מהסיפור הביע כפרסית-יהודית, בסוף הספר, בדברים אלה:

מי שקרא את הספר-הספור הזה פעם אחת לא ירית ריחו, ומי שיקראה פעמיים, אך מקצת ריחו יריח, אבל מי שיקראהו שלוש פעמים, הוא יבינו אל נכון ויחדור לעומק כל דיבוריו. אולם גם מי שקרא את הספר מאה פעמים עד שהוא זוכר את דבריו על-פה יקראהו מאה פעמים ואחת.³⁷

ספר זה הוא מהספרים הנערצים על יהודי בוכארה, ותרגומו ללשונם העמיק את אהבת ארץ-ישראל בליבותיהם.³⁸ אולם פעילותו העיקרית היתה תרגום התנ"ך, שהחל להוציאו לאור בשנת תרס"ו. הוא המשיך בתרגומו עד מותו, בהספיקו להייע בתרגומו עד אמצע ספר ישעיהו.

אחד הגורמים לפעילות מו"לית זו של יהודי בוכארה היה הדפסת ספרים כקורבן תודה. העלייה מבוכארה לארץ-ישראל היתה כרוכה בסכנות ולא קלה. מי שהגיע למחוז חפצו חש שנושע ישועה כפולה: נצל מסכנת דרכים וגם זכה לדרוך על אדמת-הקודש. על כך חש צורך להביע את רגשי תודתו, והדפסת ספר שימשה לו במקום קורבן תודה. כבר עולי-הרגל הראשונים מבוכארה הדפיסו ספרים בדרכם חזרה, לזכר עלייתם-לרגל או ככפרה על שלא נשתקעו בארץ הקודש, על אחת כמה וכמה — אלה שזכו להתיישב בארץ. המביאים לבית-הדפוס הביעו על-פי רוב בהקדמותיהם לספרים אלה, שרכים מהם חולקו חנים אין כסף, את רגשי תודתם וסיפרו על עלייתם ועל הרפתקאותיהם בדרך.³⁹

ז. הקשרים בין הבוכארים לעדת הספרדים בירושלים

קשרי היהודים הבוכארים עם העדות השונות בירושלים בכלל והעדה הספרדית בפרט התמקדו בשני היבטים: (1) יהודי בוכארה הנדיבים, אשר לא ידעו מצוקה כלכלית, הצטיינו בתרומותיהם למוסדות דת וחסד שונים בירושלים, לרבות מוסדות העדה האשכנזית.⁴⁰ (2) נשלחו שד"רים, מורים וחזנים לבוכארה כדי להדריכם בדרך התורה והמצוות.⁴¹

חכם, שיר, עמ' 40. על ר' שמעון חכם ופועלו — ראה: יערי, ספרי, עמ' 382-386; אשל, עמ' 46; הראל, עמ' 158-164.

37 ראה: אהבת ציון, בהקדמה.

38 ניתן למצוא ספר זה גם בקרב יהודים מבוכארה שעלו כחמש-עשרה השנים האחרונות, והם קוראים בו שוב ושוב.

39 ראה: יערי, ספרי, עמ' 386. על אהבתם של יהודי בוכארה לספר ולישוב העברי תמיד גם העובדה, שהם היו בין התורמים הראשונים שסייעו במימון הבאת ספרים ל'בית הספרים לבני ישראל', בשנת תרנ"ד, בעיורו של האספן וחובב הספר, ר' שלמה מוסאיוב — ראה: כהן-רייס, עמ' 206-213.

40 ראה: ילין, עמ' 30, 239; פרוש, עמ' 134-135; טג'ר, עמ' 78; פירסט, עמ' 10.

41 יציאת שד"ר לאיסוף כספים בבוכארה היתה מעין פרס. השד"רים אספו סכומים נכבדים. כך,

יהודי בוכארה תרמו לכל העדות היהודיות בירושלים, אך קשריהם עם העדה הספרדית היו הדוקים במיוחד, משום ששד"רים רבים, מורים ורבנים, מטעם כוללות הספרדים, יצאו ובאו בערי בוכארה בתדירות גבוהה ביותר.⁴² מדי שנה עלו לרגל לירושלים יהודים מבוכארה, בעיקר בשלוש הרגלים ובמיוחד בין פסח לשבועות. תקופה זו היתה מבורכת למוסדות הצדקה הרבים בירושלים, משום שהעולים היו מביאים איתם את כספי המעשר שאספו במשך השנה. יעקב יהושע כותב על כך: ' [...] לנגד עיני ניצבים הבוכארים החסונים העטופים בכגדיהם הצבעוניים ובפרוותיהם ההדרות שהם צועדים מתונות בחצר בית היתומים, מקשיבים לרבניהם של הגבאים וכואבים את כאבם של יתומים ואלמנות'.⁴³

הודות לתרומות אלה, הוקם ברח' יפו, סמוך למוסדות כ"ח, בית-היתומים הספרדי של משפחות ברוכף ויששכרוף. הבניין נחנך בחול-המועד פסח תרס"ח. מחיר המגרש היה כ-1500 נאפוליונים זהב ומחיר הבניין כ-140,000 פראנק זהב. בתמורה התחייבה העדה הספרדית לחנך במוסד מספר ילדים מבוכארה מדי שנה.⁴⁴ מוסד נוסף אשר הוקם ונתמך בסיוע יהודים מבוכארה היה בית-הזקנים הספרדי, המוסד הוקם בסיוע משפחת יהודיף, שסייעה להעברתו מהעיר העתיקה למבואותיה המערביים של ירושלים, על דרך יפו. שלמה יהודיף תרם 2500 רובל לבניין האגף הראשי של המוסד. גם בית-החולים 'משגב לדרך' זכה לסיוע מיהודי בוכארה. מרשימת התורמים למוסד במשך השנים הראשונות לקיומו אנו למדים, כי בד בבד עם הגידול בעלייה מבוכארה לארץ-ישראל, גדל סכום תרומותיהם של יהודי בוכארה למוסד זה, אף שהם עצמם היו נתונים בקשיים כלכליים בשכונתם בשנים הראשונות. מאוחר יותר נשלח שד"ר מיוחד לבוכארה לאיסוף כספים ל'משגב לדרך'. בשנת תרע"א, שנת המשבר הקשה בתורכיסטאן, תרמו יהודי בוכארה כ-18 אחוזים מתקציבו השנתי של מוסד זה.⁴⁵ מלבד תרומתם למוסדות הנ"ל, תרמו היהודים

למשל, ר' בנימין ב"ר הכהן בוכארי, שעלה בשנת תרמ"ב ויצא לבוכארה שלוש פעמים כשד"ר מטעם מוסדות הספרדים. את הסכומים שאסף רשם בדו"ח — ראה: זכרון.

42 ראה: פנחס, עמ' 25.

43 ראה: יהושע, עמ' 116. וכן: המגיד, כ' אייר התרנ"א.

44 ראה: השקפה, כ"ו ניסן תרס"ג; גרייבסקי, מגנזי, עמ' 18; לונץ, לוח א"י תרס"ז, עמ' 151; לוח תרס"ח, עמ' 124; לוח תרפ"ט, עמ' 14; לוח תרע"ג, עמ' נה; תדהר, עמ' 674; קרויאנקר, עמ' 326; אשל, עמ' 152. סיפור הקמתו של בית-היתומים מצביע על אהבת ישראל וארץ-ישראל בקרב יהודי בוכארה. בשנת תרס"ג פנה ר' יעקב מאיר, שהיה בימים ההם נשיא בית-החינוך ליתומים בעיר העתיקה, אל משפחות ברוכף ויששכרוף וביקש מהם תרומה בעבור הקרקע בלבד, לשם העברת המוסד למקומו החדש. בתשובתם הם הפתיעוהו בכנותם לבנות את המוסד בשלמותו ולהמשיך למנו מוסד מעשר שאספו ושהסתכמו באלפי רובלים. כמוהם נהגו גם יהודים אחרים בבוכארה — ראה: יהושע, עמ' 116.

45 בשנת תרנ"ב מוזכרת בוכארה לראשונה בדו"ח המוסד: 'זפינו מלא תהילה לכל הנדיבים [...] אלג'יר, בוכארה, כורדיסטאן המשתתפים בקיבוץ הנדבות' — ראה: ספר החשבון, בשנה זו תרמו הבוכארים ל'משגב לדרך' כ-10% מתקציבו הכללי. יש לזכור, שזו שנת הבנייה הראשונה של 'רחובות', ושם נתקלו בני השכונה בקשיים. בשנת תרע"א היו זמנים קשים בתורכיסטאן,

בבוכארה כספים רבים למוסדות אחרים של הספרדים בירושלים. את הקשרים ההדוקים בין הספרדים בירושלים ליהודי בוכארה קשר הרב יעקב מאיר, שביקר בבוכארה בשנת תרמ"ב (1882) מטעם כוללות הספרדים, והקשרים התחזקו במשך הזמן. הקשרים בין היהודים בבוכארה לספרדים בירושלים התמקדו, מלבד האמור לעיל, במספר תחומים:

(1) ענייני כספים. נוסף לתרומות שהוזכרו, הגיעו לידי הספרדים סכומים גדולים של עזבונות והקדשות שתרמו נפטרים בבוכארה לפקודת העדה הספרדית בירושלים. לדוגמה: אשת ר' אלישע יהודיוף נדבה לפני מותה 4500 רובל-כסף לטובת עניי ירושלים. גם נפטרים אחרים תרמו עזבונות, שהסתכמו באלפי תנגה.⁴⁶ כאשר אירעה פורענות כלשהי בירושלים, כמו החולירע, או הרעש בחשוון תרס"ג, נשלחו מיד מברקים למוסקבה, שם ישבו הגבירים ממשפ' ברוכוף, והם הפיצו מברקים לרחבי בוכארה למהר ולאסוף כספים לסייע היהודים בירושלים. בכל עיר ועיירה היה ממונה מטעם עדת הספרדים בירושלים, בתואר גבאי, וכך כל בוכארה וסביבתה היו בפיקוח ושליטה של ועד עדת הספרדים בירושלים.⁴⁷

(2) עניינים דתיים. מבוכארה נשלחו לירושלים שאלות בנושאי גיטין ובקשות לקבל מורים ומלמדים. כן התעוררו בעיות של עגונות, אשר בעליהן עלו לארץ-ישראל, העלימו את היותם נשואים וביקשו לשאת אשה שנייה. על בעיה זו התגברו על-ידי תקנה, שכל המבקש לישא אשה זקוק לאישור מבוכארה שהינו פנוי.⁴⁸

על אף מצבם הכלכלי האיתן, במשך שנים רבות לא ביקשו יהודי בוכארה לנתק את עצמם ממוסדות העדה הספרדית בירושלים, ואף לא נהגו כבעלי המאה שהם בעלי הדעה, אלא קיבלו את מרותם ומנהיגותם של ה'ראשון לציון' ושל חכמי הספרדים. רק שנים ספורות לפני המלחמה, לאחר שמספר עדות אחרות עזבו את מוסדות העדה הספרדית, לאחר שמצבם הכלכלי של הבוכארים התדרדר ולאחר המאבקים הפנימיים הממושכים בקרב העדה הספרדית על כהונת הרב הראשי שדירדו את סמכותה הרוחנית — רק אז החליטו גם הבוכארים להקים לעצמם מוסדות נפרדים, כגון בית-דין נפרד, ולרכוש חלקת קרקע לבני-עדתם ולקבור בה את מתיהם בנפרד.⁴⁹ למרות כל זאת הוסיפו הבוכארים לראות את עצמם כפופים לחכם באשי ולהנהגה הספרדית כסמכות רוחנית עליונה של הישוב.

ואיסוף כספים ליהודי א"י בכלל נתקל בקשיים, ואף-על-פי-כן מציין השד"ר ר' אליעזר יהודא בורלא את העזרה הרבה שזכה לה בבוכארה.

46 ראה: אוע"ס, מכתב מס' 125, ר' ניסן תרנ"ט. וכן מכתבים מס' 85, 86, 101. תנגה היא יחידת מטבע באמירות בוכארה. עשרים תנגה היו טילא (זהוב) אחד. בחשבונות המקח והממכר שימש התנגה כמטבע עובר לסוחר העיקרי. בשנות תר"ס-תרס"ה רובל אחד = 615 תנגה — ראה: אשורוב, עמ' 50; פנחס, עמ' 61.

47 ראה: אוע"ס, כרך א, פנקס מס' 2, מכתב מס' 934. מברק: 'לסיכת החולירע ירושלים סגורה, מחיר המחיה ביוקר, העוני גדול, התקבצו נדיבים רחמנים מהרו עזרה'.

48 אוע"ס, פנקס מס' 66, מכתב מס' 536, ה' אדר תרע"ג.

49 ראה: החרות, תרע"ב, גל' מד, מז; פריימאן, עמ' 12-13; שרעבי, עמ' 41; וכן אע"ב.

שיירת עולים מבוכארה, בשנת תרמ"ט, שכללה אישים מרכזיים, כמו (בשורה הראשונה, ראשון מימין) חגי חזקיה יששכרוף ורבנים של העדה

ח. הקשרים בין יהודי בוכארה בירושלים לאחיהם באסיה המרכזית

הקשרים בין יהודי בוכארה בירושלים לאחיהם באסיה המרכזית התנהלו במתכונת הקשרים שהיו בין כוללות הספרדים ליהודים בבוכארה. דהיינו תמיכה חומרית תמורת תמיכה רוחנית. מערכת היחסים בין יהודי בוכארה בירושלים לאחיהם בחו"ל היתה חזקה ורצופה. התלות החומרית של יהודי בוכארה בירושלים באחיהם היתה מוחלטת, וכאשר החלו להיווצר קשיים כספיים, כתוצאה מאי משלוח הכספים מבוכארה לירושלים, התמוטטה השכונה הבוכארית. לולא התמיכה המאסיבית מצד היהודים בבוכארה באחיהם בירושלים, ספק אם היתה קמה שכונת 'רחובות' במתכונת שהוקמה ואם המוסדות שכתוכה היו מצליחים לכלכל את עצמם.

כבר עם יסוד השכונה, שלחו המייסדים 'קול קורא' לאחיהם בבוכארה לבוא להשתתף הן בסיוע כספי והן בעלייה לירושלים להתיישבות בשכונה. תקוות המייסדים היתה שהם יהיו 'חיל חלרץ' לעלייה המונית מאסיה המרכזית לארץ-ישראל. המתיישבים פונים אל אחיהם, מודיעים להם על קשייהם⁵⁰ ודורשים מהם סיוע, מאחר שהם הרי משרתים את הנשארים בבוכארה, בכחינת יחסי יששכר וזבולון. על אף הקשיים של העדה הבוכארית בירושלים, הן בזמן ייסוד השכונה

50 בתרג"ג, לאחר שהובררו הקשיים הראשונים בבניית השכונה — ראה לעיל. וכן ב-1896, בקול קורא — ראה: בן-יעקב, עמ' 106-107.

בשנות תרנ"א-תרנ"ב והן בשנות תרע"א-תרע"ב, כאשר בתים רבים בשכונה נותרו ריקים,⁵¹ כמעט אין אנו שומעים על דרישה מטעמם לאחייהם בבוכארה שלא להמוך במוסדות של עדות אחרות, אלא אדרבה, ישנו עידוד תמידי לתמיכה במוסדות קודש כלשהם. אף כאשר היה הפולמוס סביב שאלת הקופות בבוכארה, עודדו הבוכארים את אחיהם בחו"ל לתמוך בהתקנת הקופות ולהגביר את חתימותיהם ותרומותיהם. על הקשר ההדוק בין יהודי בוכארה בירושלים ובארץ-מוצאם, אנו למדים גם-כן ממקורות ההכנסה העיקריים של העדה בירושלים, כמפורט להלן:

(1) בניית בתים למגורים בשכונה על-ידי יהודים בבוכארה.
 (2) בניית בתי-הקדש לעניים ולמוסדות ציבור על-ידי אחיהם בבוכארה.
 (3) מכירת אתרוגים ולולבים בבוכארה, שנמכרו בלעדית על-ידי שליח מטעם העדה בירושלים, ובהמלצת כוללות הספרדים. כאשר בעזרת הכספים הללו מימנו בעיקר את תלמוד-התורה. הסכום בדרך-כלל הספיק לצורך כך, ואם נותר עודף, נבנו בתי-חסד, בתי-כנסת וחנויות הקדש, מימנו הוצאות מקווה, מיסי ממשלה, תיקון דרכים וסיוע לחולים.⁵²

(4) סיוע מיוחד שניתן מבוכארה לחברת 'משכיל אל דל',⁵³ לתמיכה בזקנים חולים ועניים אשר לא יכלו לסעוד את עצמם בעת חוליים.

(5) תלמוד-התורה ב'רחובות' בירושלים. כאמור לעיל, החשיבו יהודי בוכארה את ייסודו בשל הצורך להכשיר עתודת רבנים לעדה בארץ, ובעיקר בבוכארה. כל עוד הכספים להחזקתו הגיעו כסדרם, לא היו בעיות, אולם החל משנת תרע"א, כאשר החלו להיווצר קשיים בבוכארה ובירושלים, נשלחו מכתבים מיהודי בוכארה מירושלים אל אחיהם באסיה המרכזית, בבקשה לסייע להם בהחזקת המוסד. ואלה הנימוקים שהעלו לפניהם:

- זהו מוסד מיוחד לבני העדה, וכל עדה בירושלים משתדלת להיבנות בזכות רוחניותה, ואילו אצלנו — שממה.
 - השאיפה להקים דור של רבנים ושו"בים, שיפעלו אחר-כך בכל ערי בוכארה, ונחדל לבקש אחרים מלשמש אותנו.
 - אין תורה כתורת ארץ-ישראל, ומבני עניים תצא תורה.⁵⁴ שכן, כאמור, בני עניים למדו חינוך כשם שעניים התגוררו בבתי הקדש.
- הפנייה הראשונה בנדון היא מא' חשוון תרע"ב והפנייה השנייה — מא' חשוון

51 ראה: אבסל"א, דף מס' 1821.

52 ראה: חשבון, עמ' 70-71. לעיתים גם אנשים פרטיים ביקשו למכור אתרוגים בבוכארה, אולם אנשים אלה נדונו לחרמות — ראה: אבסל"א, L807; אמב"צ, תיק מס' 84; ושם פנייה ליהודים בבוכארה שימשיכו לתמוך באנשי קהילתם בירושלים ולא יקנו ממי שפרץ גדר ועוכר על 'לא תשיג גבול רעך'.

53 אבסל"א, דף מס' L822.

54 אבסל"א, דף מס' L1567, וכן דף מס' L1566. על הפנייה חתמו הרבנים: יעקב מאיר, א"מ פאנוויל והרב הראשי ליהודי בוכארה חזקיהו רבין, שביקר באותה עת בא"י.

תרע"ג. כסופו של דבר הם הגיעו להסכם, שלפיו יוגדלו התרומות והיהודים בבוכארה ישלחו שני ילדים מכל עיר וישוב שילמדו תורה בא"י, ואחר לימודיהם ישמשו כרבנים ושוחטים ברחבי בוכארה.

ט. שקיעת שכונת הבוכארים

החל משנת תרע"א התדרדר מצבם המשפטי והאזרחי של יהודי בוכארה באסיה המרכזית בכלל, ובאזור סמרקנד שהיתה בשליטה רוסית בפרט. על היהודים שלא היו נתינים רוסיים איימה סכנת גירוש,⁵⁵ ואף חל איסור על איסוף כספים ושליחתם לארץ־ישראל בגלל יחסי האיבה ששררו בין רוסיה לממלכה העות'מאנית.⁵⁶ מכתבים נשלחו מירושלים לבוכארה, ובהם תלונות על המצב הקשה, כתוצאה מחוסר תמיכה, היוקר המאמיר וחוסר הטיפול מצד פרטים בצרכי הציבור.⁵⁷ באותו זמן המשיכו להגיע עולים מבוכארה, בעיקר זקנים, ילדים ועניים. מצבם היה קשה ולא היה ביכולת מוסדות העדה לטפל בהם ללא סיוע אחיהם מחו"ל. אמנם בשכונתם עשו הבוכארים ככל יכולתם, שיכנו אותם במבני ההקדש חינם, אולם כתוצאה מכך איבדו מוסדות העדה מקור הכנסה, את דמי השכירות מבתיים אלה. בינתיים הלכה השכונה וגדלה, גרו בה כבר יותר מאלף נפש, ולרוב התושבים לא היתה פרנסה ואף שרר מחסור במזון, כך שחלק מתושבי השכונה ביקשו לחזור לבוכארה. גם מוסדות בשכונה, כמו 'משכיל אל דל' ותלמוד־התורה, פנו בקריאה נואשת לסיוע.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה גברו הקשיים, שכן הקשר ניתק לחלוטין בין הארץ לבוכארה וחדלו להגיע כספים משם. במכתב של יהודי בוכארה בירושלים אל הרב משה פרנקו, הם מודיעים לו על מצבה הקשה של הקהילה עקב המלחמה ומבקשים ממנו לעמוד לימנם ולסייע להם בעצה, 'כבדי לדעת מה נעשה כי הגיעו מים עד נפש'.⁵⁸ במצב הקשה שנוצר אף תלמוד־התורה נפגע קשות. בהשוואה לשנות תרע"ב-תרע"ג, שבהן למדו במוסד כ־160 תלמידים,⁵⁹ הרי בג' חשוון תרע"ה הרשו גבאי החברה לפתוח תלמוד־תורה פרטי לילדים, מאחר שהעדה לא יכלה לממן את תפעול תלמוד־התורה שלה. הבוכארים בירושלים מתארים את מצבם באותה עת: 'מאחר וזה ששה חודשים בגלל המלחמה לא מגיע כלל כסף, ומה שהיה בידינו מכרנו ועתה נשארנו עירום ועריה'. נוסף לכך פגעה ברבים מיהודי בוכארה בארץ, שהיו

55 הגזרות החלו עוד בתר"ס, אולם נדחו מידי שנה — ראה: טג'ר, עמ' 30-32; הראל, עמ' 98-99; פלוטוף, עמ' 16-18. (וראה מאמרו של ד"ב ירושכבי בחוברת זו — המערכת.)

56 מכתב מ־22 בספטמבר 1912, שנשלח בידי הרב שלמה טג'ר, רבה של סמרקנד, אשר הוא עצמו היה נתון בסכנת גירוש — ראה: אמב'צ, תיק מס' 84.

57 מכתב מא' אייר תרע"ב — אבסל"א, דף מס' L821.

58 ראה: אמב'צ, תיק מס' 84, מכתב מטעם העדה הבוכאריית אל הרב משה פראנקו, נכתב כ־6 חודשים לאחר פרוץ המלחמה. מתוך מכתב זה לקוח גם הציטוט הבא להלן.

59 ראה: פריימאן, עמ' 360.

נתיני רוסיה, גזירת הגירוש של נתיני ארצות האויב, והם אולצו לצאת מתחומי ארץ-ישראל. רובם הגרו למצרים, בהם מראשי הקהילה, כמו: ר' שלמה מוסאיוב, שלמה באבאג'אן פנחסוף, משיח ברוכוף ורבים אחרים.⁶⁰

המלחמה הביאה חורבן על שכונת 'רחובות', מצבם החומרי של התושבים התדרדר והממשלה התורכית גזלה את השאר ולקחה את בתיהם לשימוש הצבא⁶¹ או הפכה אותם לאורוות סוסים. לאחר גירוש נתיני האויב, עזבו את השכונה רוב הגברים ונשארו כה בעיקר זקנים, נשים וילדים. אלה סבלו עוני נורא, מחלות ומוות. מספר תושבי השכונה שמתו במלחמה נאמד ב־700 נפש בקירוב. במקביל לכך, המהפכה הבולשביקית ברוסיה דילדלה את היהודים בבוכארה ומעתה הם לא יכלו לשמש מקור לתמיכה באחיהם בארץ-ישראל. להפך, עתה היו הם עצמם זקוקים לתמיכה. עם סיום המלחמה, יהודי בוכארה, אשר הקימו את השכונה היפה בירושלים ותמכו ביד רחבה במוסדות דת וחסד רבים, הן של עדתם והן של עדות אחרות, הפכו להיות מתמכים ונתמכים. שכונת הבוכארים 'רחובות' נקלעה למשבר חמור ולא היה בכוחה להתגבר עליו.

60 ראה: פנחסי, עמ' 25, 34. על מצב העדה בתקופת המלחמה — ראה: יערי, ספרי; בן-צבי, עמ' 380.

61 כתמים הושחתו, על כך ראה ברו"חות הועדה הטכנית של ועד הצירים אצ"מ 4574. בתים מפוארים כמו 'הארמון' שימשו למפקדה הצבאית, בתים אחרים הפכו לאורוות סוסים ולמחסנים, עצים נעקרו, ועוד כיו"ב.

הפניות ביבליוגרפיות

ארכיון בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.	אכסל"א
אהבת ציון לאברהם מאפו, תירגם לפרסית שמעון חכם, ירושלים תרס"ח.	אהבת ציון
ר' אוחנא, יסוד מערכי, ירושלים תרנ"ו.	אוחנא
ארכיון ועד ערת הספרדים בירושלים, פנקסי המכתבים.	או"ע"ס
א"צ אידלזון, 'יהודי בוכארה', מזרח ומערב, שנה א (תר"פ), עמ' 317-326.	אידלזון
ארכיון מכון בן-צבי, ירושלים, תיק מס' 84.	אמב"צ
ארכיון העדה הבוכאריית, ירושלים.	אע"ב
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.	אצ"מ
מ' אשל, גלריה, דמויות של ראשי יהדות בוכארה, יפו (תש"ד).	אשל
ש"ח אשורב, מסמרקנד עד פתח-תקוה, תל-אביב תשל"ח.	אשורב
י' בן-אריה, עיר כראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט.	בן-אריה
א' בן-יעקב, 'לתולדות יהודי בוכארה בירושלים', מחברת כרך ראשון, גיליון 2-1 (סיון-אלול תשי"ג), עמ' 105-108.	בן-יעקב
י' בן-צבי, 'יהודי בוכארה', נדחי ישראל, ירושלים תשכ"ו, עמ' 158-180.	בן-צבי
מ' ברוך, ספר תיבת משה, ירושלים תרנ"ט.	ברוך
ארכיון מ"ד גאון, סימונו 4 ^o 795, מדרו האוספים, הספרייה הלאומית, ירושלים.	גאון, ארכיון
מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל, א, ירושלים תרפ"ח.	גאון, יהודי
י"ג גליס, שכונות בירושלים, פרשת בנינה של העיר החדשה שמחוץ לחומות, ירושלים תשכ"ב.	גליס

גרייבסקי, מגנוי	פ' גרייבסקי, מגנוי ירושלים, א-כד, ירושלים תרפ"ה-תרצ"ד.
גרייבסקי, ספר האור	— —, ספר היישוב, ירושלים תרצ"ג.
החרות	עיתון עברי, יצא לאור בירושלים.
הירשברג	עיתון עברי, יצא לאור בירושלים, תרס"ט-תרע"ז.
המגיד	א"ש הירשברג, בארץ המזרח (וילנא תר"ע), ירושלים תשל"ז.
המליץ	עיתון עברי, אודסה תרט"ז-תרנ"ב.
הראל	עיתון עברי, אודסה 1860-1905 (עם הפסקה).
השקפה	מ' הראל (כבאיוף), נחלת יעקב, תל-אביב תשמ"ג.
זכרון זנד	עיתון עברי, ירושלים תרנ"ז-תרס"ח (עם הפסקות). ר' בנימין כר"י הכהן, זכרון לפני ה', ירושלים תרנ"ג.
	M. Zand, 'Bukhara', <i>Encyclopaedia Judaica, Year Book 1975/6</i> , Jerusalem, pp. 183-192.
חכם, זכר	ר"ש חכם, זכר צדיק, ירושלים תרנ"ד.
חכם, שיר	— —, ספר שיר השירים עם העתקה בלשון פארסי, ירושלים תרנ"ו.
חפץ	ד' חפץ, ברכת האילנות, ירושלים תרל"א.
חשבון	חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות, תרנ"ט-תרס"ג, ירושלים תרס"ג.
טג"ר	נ' בהר"ש טג"ר, תולדות יהודי בוכארה, תל-אביב תשכ"ז.
יהושע	ה' יהושע, ילדות בירושלים הישנה, חלק שלישי, ירושלים 1968.
ילין	ד' ילין, ירושלים של תמול, א, ירושלים תשל"ב.
יערי, ספרי	א' יערי, 'ספרי יהודי בוכארה', קרית ספר, שנים י"ח-י"ט (ירושלים תש"ב, בארבעה המשכים).
יערי, שלוחי	— —, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א.
כהן-רייס	א' כהן-רייס, מזכרונות איש ירושלים, ירושלים רצ"ג.
לונץ	א"מ לונץ (עורך), לוח א"י, ירושלים תרנ"ב-תרע"ד.
ספיר	י' ספיר, אבן ספיר [...] חלק ב, וילנא תרל"ד.
ספר החשבון	רשימת הנרכות במדינת בוכארה שקיבץ השד"ר ר' אליעזר יהודא בורלא לטובת ביה"ח הכללי 'משגב לדרך' תרע"א-תרע"ב, ירושלים תרע"ב.
ספר תקנות	ספר תקנות חברת חובכי ציון לבניין בתים בעד אנשי בוכארה, ירושלים תרנ"א.
פירסט	א' פירסט, ירושלים החדשה, ירושלים תש"ו.
פלוסוף	ע' פלוסוף, תאורי עמנואל, תל-אביב תשל"ל.
פנחסי	י' פנחסי, עשרה סיפורי-עם מבוכארה, ירושלים תשל"ח.
פנקס	פנקס תנאי החברה, ירושלים תרנ"ח.
פרוש	מ"נ פרוש, בתוך החומות, קורות וביקורת, ירושלים תש"ח.
פריימאן	נ"ד פריימאן, ספר הזכרון הירושלמי, ירושלים תרע"ג.
קאשטיל	ר"י קאשטיל, דרכי נועם, ירושלים תרס"ה.
קרויאנקר	ד' קרויאנקר, אדריכלות בירושלים תקופות וסגנונות [...] מחוץ לחומות, 1860-1914, ירושלים.
קשאני	ר' קשאני, יהדות בוכארה, ירושלים תשל"ד.
שרעבי	ר' שרעבי, 'התבדלות עדות המזרח מהספרדים', פעמים, 21 (תשמ"ה), עמ' 31-49.
תדהר	ד' תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובנויו, כרך ב, תל-אביב 1947.
תקנות	תקנות חברת יחידי סגולה ק"ק בוכארה ואגפיה בעה"ק ירושלים תוכב"א, ירושלים תרע"א.